

Любомир Трайков

СМИСЪЛ И СЪДЪРЖАНИЕ НА ИЗОБРАЗИТЕЛНИЯ ЦИКЪЛ „Митарствата на душата“

Abstract: Lyubomir Traykov, *Meaning and Content of Figurative Cycle „Ordeals of Soul“*.

This article introduces the reader to a specific pictorial cycle that appears in the iconographic programs of churches and monasteries during the Bulgarian National Revival (18th-19th century AD). The study highlights the main monument, the Vitae of Basil the New, which determines the structure of the pictorial cycle. A comparative and critical analysis of a significant number of written monuments, such as the collections of Damascenus Stidites from the 18th-19th century in Bulgaria, allows for the categorization of the main influences on the cycle "Ordeals of the Soul." Additionally, the article explains the specific model in which painters coordinated their interpretations of this theme in Bulgarian church painting.

Keywords: *Christian Art, Medieval Frescoes, Ordeals of Souls, Ecclesiastical Art, Church Archeology*

От втората половина на XVIII и началото на XIX в. в българската църковна живопис настъпва процес на модернизация, синхронен с просвещенските и възрожденските процеси в българското общество¹. Тогава настъпват и съществени промени в цялостната иконографска програма на храмовете, особено на притворите и откритите галерии. Тази програма включва теми с есхатологичен и нравствено-поучителен характер, които третират основно идеята за праведния живот, преходността на живота, греха и неговото изкупление².

¹ Генова, Е. „Модели и пътища за модернизирание на църковната живопис в българските земи от втората половина на XVIII и XIX век“, *Историческо бъдеще/ Асоциация Клио* 5, бр. 2 (2001), с. 45 и цит. там литература.

² Генова, Е. „Цикълът „Митарствата на душата“ в българската църковна живопис (текст и изображение)“, *Годишник на Софийския университет „Св. Климент Ох-*

От поствизантийския период продължава да намира своето място композицията „Страшния съд“, вече неизменно придружавана от изображения на мъченията, които очакват грешниците в ада¹. Появяват се нови цикли като „Митарствата на душата“², „Откровението на св. Йоан Богослов“³, „Праведно и Грешно изповедание“⁴, „При врачката за цар“⁵, „Арх. Михаил взема душата на богатия“⁶, „Смъртта на праведника“ и „Смъртта на грешника“⁷, „Притчата за богатата и бедния Лазар“⁸, „Ходене на Св. Богородица по мъките“⁹ и др. Целта на изобразяването на тези сцени е строго определена – чрез подсилена образност да се въздейства върху въображението на вярващия, да се всели страх Божий в неговото съзнание и така да се насочи към по-голямо съвършенство в живота. Очевидно, виждаме възраждането на стари етични представи, намерили отглас и в нашето изкуство в края на XVIII в.¹⁰

Основната идея на цикъла „Митарствата на душата“ е да се ви-

ридски“, Център за славяно-византийски проучвания „Иван Дуйчев“ = *Annuaire de L'Université de Sofia St. Klement Ohridski. Centre de Recherches Slavo-Byzantines Ivan Dujčev* T. 96 = 15 (2011), с. 441.

¹ Генова, Цикълът „Митарствата“, с. 441.

² Василиев, А. *Социални и патриотични теми в старото българско изкуство: Монография*, София: Български художник, 1973, 12-14, ил. 2-5; Василев, А. *Тома Вишанов – Молера*, София: Български художник, 1969, с. 80; Попова, Е. „Теми, въведени в българската живопис от Христо Димитров“, *Проблеми на изкуството = Art Studies Quarterly* 34, бр. 3 (2001), с. 3; Димитров, Вл. *Зографската фамилия Минови и тяхното стенописно наследство*, София: Нов български университет, 2010, с. 97.

³ Лозанова, Р. „Първообрази на Апокалипсиса в българското църковно изкуство“, *Проблеми на изкуството* 31, бр. 3 (1998), 40-49; Бакалова, Е. „Апокалипсисът в църквата „Св. Йоан Предтеча“, в с. Бистрица, Благоевградско“, *Проблеми на изкуството* 32, бр. 1 (1999), 30-37; Енев, М. *Апокалипсисът на свети Йоан Богослов в стенописите, иконите и миниатюрите от християнските храмове*, София: Болкан Пбблишинг къмпани, 1996.

⁴ Попова, Е. Теми, въведени, с. 6.

⁵ Генова, Е. Цикълът „Митарствата“, с. 441.

⁶ Попова, Е. *Зографът Христо Димитров от Самоков: Монография*, София: Агата, 2001, 177-181.

⁷ Бакалова, Е. „Ars Moriendi“, *В памет на Петър Динеков – традиция, приемственост, новаторство*, София 2001, 448-458.

⁸ Василиев, А. *Социални и патриотични теми*, с. 59.

⁹ Попова, Е. *Теми, въведени*, 3-4.

¹⁰ Василиев, А. *Социални и патриотични теми*, с. 12.

зуализира процесът на изстъпления срещу човешката душа от силите на злото¹. В изобразяването на този процес зографите използват основно три действащи лица, чрез които образно представят трите сили – човешката душа като малко невинно момиче, силата небесна – в лицето на ангела закрилник на душата от тъмните човешки страсти и грехове – символизирани от дявола². Действието се развива в небесата върху облаци, на специфични места наречени митарства³. На тези места душите на починалите, възлизаци към Престола на Небесния Съдия, се задържат от злите духове/бесове/дяволи, които ги уличават в различни грехове и се стараят да ги отведат в ада. За всеки грях (злословие, клетвопрестъпление, ненавист, завист, убийство, гордост, сребролюбие, чревоугодничество, блудство и др.) те взимат нещо като данък, откуп, състоящ се в представянето на добро дело от придружаващия душата ангел – хранител. Същността на учението за митарствата е изложена в „Слово за изхода на душата и за Второто пришествие“ на св. Кирил Александрийски (ок. 378-444), помествано обикновено в Псалтира⁴.

Литературната основа за изобразителния цикъл обаче е Житието на св. Василий Нови (+944) и по-точно разказът на преподобна Теодора, прислужвала приживе на светеца. Тя се явява в съновидение на неговия ученик Григорий и му описва своите преживявания след смъртта си, преминавайки през 20 препятствия/митарства⁵. На ученика Григорий се дава и видение за Страшния съд. Тази есхатологична част на житието дава основания то да се определя като апокрифно⁶. Житието е дело на византийската агиография от X в.⁷, след което е многократно превеждано и разпространявано в различ-

¹ Димитров, В. *Зографската фамилия Минови*, с. 99.

² Василиев, А. *Социални и патриотични теми*, с. 13.

³ За произхода на небесните митарства вж. Петрински, Г. „Произходът на мотива за небесните митарства в житието на св. Василий Нови,“ *Архив за средновековна философия и култура*, XIX (2013), 93-130.

⁴ Генова, Е. Цикълът „Митарствата,“ с. 442.

⁵ Генова, Е. Цикълът „Митарствата,“ с. 443 и Кърчовски, Й. *Книга нарицаемая Митарства*, Букурещ; В типографията на братя Каркалеки, 1843, 3-37.

⁶ Карачорова, И. „Из историята на славянския превод на житието на св. Василий Нови,“ *Български език* 57, бр. 3, (2010), с. 68.

⁷ Повече за появата и развитието на идеята за митарствата вж. Петрински, Г. *Произходът на мотива*, 93-130.

ни редакции¹. Често „Теодорините митарства“ се разпространяват и като отделно съчинение в есхатологичната литература. Текстът става доста популярен в Русия и впоследствие оказва огромно значение в руската народна есхатология².

Според житието на св. Василий Нови двадесетте митарства, които преминава преподобна Теодора са: 1. Празнословие, сквернословие; 2. Лъжа; 3. Осъждане и клевета; 4. Чревоугодие и (пиянство); 5. Леност; 6. Кражба; 7. Сребролюбие; 8. Лихварство; 9. Неправда; 10. Завист; 11. Гордост; 12. Ярост и гняв; 13. Злоба; 14. Убийство; 15. Магьосничество; 16. Блудство; 17. Прелюбодеяние; 18. Содомия; 19. Ерес; 20. Немилосърдие (жестокосърдечие)³.

Въз основа на запазените текстове в сборници и дамаскини със слова и поучения от края на XVIII и началото на XIX в.⁴ се установява каква е структурата на иконографския цикъл. Всяко митарство е представено в отделна сцена, която е номерирана с буквено означение⁵. Персонажите са три: един ангел, човешката душа – изобразена като малко момиченце, и един дявол⁶. Ангелът и дяволът държат задължително по един разгънат свитък, на който са изписани грехът на съответното митарство и противоположното му добро дело (това което липсва в литературния прототип). Образът на ангела е статичен, като най-често е разположен вляво на сцената. Фигурката на душата е непосредствено до него⁷. Българските зографи ги тълку-

¹ Карачорова, И. Из историята, с. 69.

² Иванова, Т. „Митарствата на душата в иконографията на Страшния съд“, *Проблеми на изкуството* 46, бр. 4, (2013), с. 27.

³ Димитрий, митроп. Ростовски, *Жития на светиите: Март*, Света Гора, Атон: Славянобългарски манастир „Св. Вмчк Георги Зограф“, 2001, 600-614.

⁴ Генова, Е. Цикълът „Митарствата“, 443-446.

⁵ Изключение прави самоковският зограф Костадин Петрович Вальов (+1863), който номерира митарствата с арабски цифри, а не с буквени означения, вж. Генова, Е. *Второто поколение зографи от Самоковската живописна школа: Димитър Христов Зограф, Йоан Николов Иконописец, Костадин Петрович Вальов*, София: Омофор, 2012, с. 204.

⁶ В стенописния цикъл от нартиката на главната Риломанастирска църква „Рождество на Пресвета Богородица“, Димитър Христов Зограф през 1844-1846 г. изобразява повече от един дявол. Вж. Генова, Е. Цикълът „Митарствата“, с. 442.

⁷ Генова, Е. Цикълът „Митарствата“, с. 446.

ват като положителни, възвишени образи, които не търпят промени¹. В изобразяването на дявола е съсредоточено цялото творческо въображение на зографите. Представени в антропоморфна форма със или без крила, с гърбици или сакати с единия крак, с животинска опашка и дълги остри нокти, всяват не само страх и ужас, но и отвращение и погнуса. Основната разлика е вложена в техните глави: със свински зурли, птичи извити клюнове, змийски езици, дълги хоботи, човешки лица с негроидни черти, с дебели бърнести устни, с рога, с птичи гребен, с четинеста козина по главата и т.н. Понякога са придружени от отделни атрибути: патерица, на която се подпират, кесия с монети, бъчва, върху която седят и пият от ибрик².

За най-ранно изображение в българската църковна живопис се приема детайлът **душа и ангел** (подч. м.) от сцена из цикъла „Митарствата на душата“ (подч. м.), открит в олтар на църквата „Св. Николай“ в гр. Рила³. На него (Обр. 1) са представени един ангел със свитък в ръка, с надпис [М]И/ ЛУ/ СЕР/ ДЃЕ и персонификацията на „душата“, като малко момиченце, облечено в бяла дреха (сигнирано: ДША). Фрагментът е бил част от стенописната украса на старата риломанастирска църква „Св. Богородица Осеновица“⁴. Според запазен препис на ктиторския надпис след преустройството към края на XVIII в. църквата била изписана отново през 1794 г.⁵ от основателя на Самоковската художествена школа Христо Димитров⁶.

Предполагаемият образец за несъхранения цикъл с „Митарствата на душата“ от църквата „Св. Богородица Осеновица“ е открит

¹ Василиев, *Социални и патриотични*, с. 13

² Генова, „Цикълът „Митарствата“,“ с. 446.

³ Фрагментът е открит при научна експедиция от Ив. Гергова, Е. Генова, Е. Попова и Н. Клисаров от Института за изкуствознание при БАН. Вж. Генова, „Цикълът „Митарствата“,“ 442; Попова, *Зографът Христо Димитров*, 40;

⁴ Църквата е била католикон на Рилския манастир. Построена е от протосеваст Хрельо през 1342-1343 г. и е разрушена през 1833 г. Вж. Иванка Гергова и др., *Корпус на стенописите в България от XVIII век*, София: Марин Дринов, 2006, 206-210.

⁵ Ктиторският надпис, даващ информация за тези събития, е познат по препис, запазен в Държавния архив в Белград. Вж. Попова, *Зографът Христо Димитров*, с. 38.

⁶ Атрибуцията на оцелелите фрагменти от стенописите на църквата и отнасянето им към зографското наследство на Христо Димитров е са извършени от Елена Попова. Вж. Попова, *Зографът Христо Димитров*, 37-42. Срв. Гергова и др., *Корпус на стенописите*, с. 209.

от Ив. Гергова в един руски илюстриран Синодик (НБКМ, № 815) под надслов „Духовни образи“¹. В синодика на л. 1036 – 121а е поместена рядко срещаната „Повест за изхода на душата от тялото и за митарствата (Митарствата Теодорини)“². Разказът е придружен с обширен цикъл от миниатюри³, при изследването на които се установяват съответствия между една от тях и фрагмента *душа и ангел* (подч. м.) от старата риломанастирска църква. На (л. 108б) се намира митарството на гордостта, в чиято миниатюра са изобразени три персонажа (Обр. 2). Един ангел, който държи свитък с надпис: **МИ/ЛW/ СЕР/ ДІЄ**. Един дявол (сигниран като **ЄФИWПЪ**) с надпис на свитъка: **ГОР/ ДW/ СТЪ/ И В[Є]/ ЛИЧА/ [Н]ІЄ** и човешката душа, като малко дете (сигнирана: **ДША**). Ангелът е представен с криле и ореол, точно както във фрагмента. Съответствията се допълват и от мястото на развитие на действието. Както във всички миниатюри от ръкописа, така и в стенописа ангелът и стоящата до него душа се намират върху кълбести облаци, олицетворяващи небесните селения⁴. Наблюдават се и леки различия в разположението на фигурите, на свитъците и в одеянията на ангела и на душата. По мое мнение, те се дължат на специфичния стил на зографа.

Въз основа на убедителните сходства се присъединявам към мнението, изказано от Ел. Гергова, че: „...за незапазения цикъл „Митарствата на душата“ в старата Хрельова църква на Рилския манастир зографът Христо Димитров от Самоков⁵ е използвал като модел ци-

¹ Иванка Йорданова Гергова е професор, доктор на изкуствознанието в Института за изследване на изкуствата при БАН, където е член на изследователската група по средновековно и възрожденско изкуство. Вж. Иванка Гергова, *Духовни образи: руски илюстриран синодик: изследване*, под науч. ред. на Боряна Христова, прев. от църковнослав. на бълг. ез. Ива Трифонова = Иванка Гергова, *Духовные образы: русский лицевой синодик: исследование*, под науч. ред. Боряны Христовой, пер. на рус. яз. Веселка Желязкова, София: Марин Дринов, 2013, с. 6.

² Пак там, 252-287.

³ За предоставения материал изказвам благодарност на Татьяна Иванова и Елена Генова.

⁴ Гергова, *Духовни образи*, с. 42.

⁵ За Христо Димитров и основаването на Самоковската школа вж. Иеромонахъ Неофитъ Рилецъ, *Описание на болгарского священнаго монастыря Рылскаго: Рилски манастир*, София: Янко С. Ковачев, 1879, с. 76; Христо Семерджиев, *Самоковъ и околността му: Принос към миналото им от турското завоевание до Освобожд-*

къла в ръкописния синодик, което впрочем показва, че ръкописът през 1794 г. е бил вече в манастира¹.

Темата за посмъртната съдба на човешката душа – „Митарствата на душата“, става част от вълната на обновление в българското възрожденско изкуство с морализаторски характер. Виждаме я да се появява през XIX в. все по-често сред останалите стенописни цикли в откритите галерии и притвори на църквите. Доказателство за това е рисунката на едно митарство (Обр. 3) и точен списък на 24 сцени, повтарящи тези на Тома Вишанов – Молера в Рилския манастир (Обр. 4)². Те се намират в ерминията³ на Йоан Иконописец⁴, която е преведена от самоковския лекар Йоаникий/Йоан Константинович в периода 1831-1832 г.⁵

Според Е. Генова друго едно косвено доказателство за това, че темата е била особено актуална, е дървеното клише за щампа от Пловдивската митрополия (Обр. 5). Въз основа на изключително интересните фигури на дяволите и атрибутите, които носят, Е. Генова заключава, че гравьорът на щампата: „...със завидно въображение е допълнил това,

дението, София: Розова долина, 1928, 222; А. Василиев, *Български възрожденски майстори: Живописци, резбари строители*, София: Наука и изкуство, 1965, 314-322; Попова, *Зографът Христо Димитров*, 7-16; Г. Стоянов, „Отново за рода на Хр. Димитров (Доспевски) – първомайстора на Самоковската живописна школа,” *Родознание / Българско генеаложко дружество Родознание = Genealogia*, бр. 4 (2006), 49-64; Генова, *Второто поколение зографи*, с. 8 и сл.

¹ Гергова, *Духовни образи*, с. 42.

² Преди откриването на фрагмента *душа и ангел* за най-ранни изображения на сцените от *Митарствата на душата* по нашите земи се считаха стенописите на Тома Вишанов – Молера в притвора на църквата „Покров Богородичен“ при постницата „Св. Лука“ на Рилския манастир, изписан през 1811 г. Вж. Попова, *Зографът Христо Димитров*, 41 и бел. 16; Василиев, *Тома Вишанов*, 34; Ат. Божков, *Български приноси в европейската цивилизация: Изследване*, София: Булвест 2000, 1994, 104.

³ Ерминия (от гр. ἐρμιναία = тълкуване, интерпретация, обяснение) е един от основните извори на иконографски програми през епохата на Българското възрождане. Повече по темата у Ем. Мутафов, *Европейзация на хартия: Съчинения за живописиста на гръцки език през първата половина на XVIII в.*, прев. С. Христова, София: АБА, 2001, с. 17.

⁴ Йоан Николов Иконописец (1795-1854 г.) е български зограф от Самоковската живописна школа. Предполага се, че е учил живопис на Света гора. Повече по темата в изследванията на: Василиев, *Български възрожденски майстори*, 441-445; Генова, *Второто поколение зографи*, 153-188.

⁵ Генова, „Цикълът „Митарствата“,“ с. 442, бел. 18.

което навярно е виждал в стенописите на Тома Вишанов и Димитър Христов Зограф в Рилския манастир“ и посочва за автор на щампата самоковски зограф / гравьор¹.

От изследването на стенописния цикъл „Митарствата на душата“ се потвърждава вече изказаното мнение в изследователската литература, че композиционната схема е формирана главно под влияние на украински и руски литературни и изобразителни модели². Основа за това твърдение са изследванията на пътищата, по които се движат през XVIII и XIX в. европейските влияния и модели. Едни от тях са индиректни, чрез посредници (Украйна и Русия), осмислени и „проверени“ през призмата на Православието и придобили по този начин една узаконена форма³.

Разпространение на нови модели и иконографски решения има и в останалите балкански земи. Те достигат до нас чрез посредничеството на сръбското бароково изкуство от втората половина на XVIII в., изразени най-ярко в личността и творчеството на Тома Вишанов–Молера⁴. Тази сложна амалгама от вплетени идеи е характерна особеност на българското църковно изкуство от епохата на Възраждането.

В заключение може да се каже, че всички сцени, представящи „Митарствата на душата“, са съставени от две части. Едната страна – *светлата* е представена чрез образа на ангела, придружаващ неизменно душата по пътя ѝ към небето. Другата – *тъмната*, е представена от злите духове, символизиращи дявола. Така изобразени, държейки свитъци с изписани по тях различни грехове, приведени с протегнати космати ръце или пък грозно ухилени, те търсят да открият нещо, в което да обвинят човешката душа.

Изобразителният цикъл „Митарствата на душата“ има преди всичко нравствено-поучителен характер. С провокиращите си изображения и надписи към тях цикълът призовава вярващите към покаяние за сторените грехове, за да получат вечен живот след смъртта⁵.

¹ Генова, Цикълът на Митарствата, 454-455.

² Срв. Гергова, *Духовни образи*, с. 49; Божков, *Български приноси в европейската цивилизация*, 104; Генова, Цикълът „Митарствата“, с. 454.

³ Генова, „Модели и пътища“, 51-52.

⁴ *Пак там*, с. 52, бел. 36.

⁵ Ненова, Л. „Митарствата на душата в стенописите на църквата Св. Димитър в с. Тешово“. *Езиков свят / Югозападен университет Неофит Рилски. Филологически*

ПРИЛОЖЕНИЕ

1. Зограф Христо Димитров от Самоков. Фрагмент „Душа и ангел“ из цикъла „Митарствата на душата“ от Старата Хрельова църква на Рилския манастир, 1794 г. Днес в църквата „Св. Никола“ в гр. Самоков

2. Миниатюра на пето митарство, л. 1086
СИНОДИК (НБКМ, № 815)

3. Йоан Иконописец, Рисунок на Митарство от Ерминията на зографа. Архив на Васил Захариев. Държавен централен архив.

4. Тома Вишанов – Молера. Митарствата на душата.
Църква „Покров Богородичен“, Рилски манастир. 1811 г. Детайл.

5. Дървено клише за щампа на „Митарствата на душата“.
Пловдивска митрополия.